

ZANIMLJIVI DVOSTRUKI NATPIS IZ OSIJEKA

MIRKO BULAT

Muzej Slavonije, Partizanski trg 6, YU-54000 Osijek

Dragom kolegi Jaru Šašelu u spomen!

Nedavno je u Osijeku nađen dio rimskog natpisnog kamena, koji baca svjetlo i na noviju povijest našega grada, i to ostatkom drugog natpisa, naknadno uklesanog iznad rimskog. Naime, prilikom mijenjanja istrošenih kamenih stepenica ispred oltara u franjevačkoj crkvi u Tvrdi, podignutoj između 1709. i 1732. godine u blizini mjesta nekadašnjeg osječkog srednjovjekovnog kaštela i crkve, primjetio je gvardijan Andrija Matić, koji je prisustvovao tim radovima, da se na donjem dijelu jedne od stepenica nalazi neki natpis, pa ju je dao posebno spremiti. Naknadnim pregledom ostalih stepenica, koje su ponovno upotrebljene na drugom mjestu, utvrđeno je nažalost da na njima nema nikakvih ostataka natpisa, kojima bi se gornji mogao upotpuniti.¹

Spomenuta stepenica (sl. 1) je ustvari lijevi gornji ugao rimskog nadgrobno spomenika od finog bijelog mramora, u obliku jednostavne pravokutne ploče s dvostrukom profilacijom oko malo udubljenog natpisnog polja. Od nje se sačuvao samo dio lijeve strane i ruba, dok je sa svih ostalih strana okrnjena. Da bi bila pretvorena u stepenicu, ploča je sa stražnje strane bila klesana duž jednog uzdužnog ruba, no time nije oštećen ostatak natpisnog polja, niti je bitnije promijenjen njen izgled.

Od rimskog natpisa sačuvao se samo početak prvog, drugog, trećeg i četvrtog reda, u svemu po tri do četiri slova u svakom, tako da ga je teško restituirati. Kasniji natpis, pisan jednom varijantom ćirilice, urezan je na ravnoj površini iznad rimskog natpisnog polja, koja je možda dobivena otklesivanjem eventualnog antičkog figuralnog reljefnog prikaza na tom mjestu, i njegovim naknadnim glačanjem. Na to bi možda ukazivala i okolnost, da tu nedostaje vanjska profilacija rimskog natpisnog polja, i da je cijela ta površina snižena na nivo unutarnje profilacije, osim njenog lijevog kraja. Njen gornji završetak, odnosno gornji dio eventualnog antičkog reljefa, je danas nepravilno izlomljen i nejasan, tako da se više ne može reći, što predstavlja nekoliko kratkih ureza i ispupčenja na njegovoj lijevoj strani. Na desnoj pak strani ćiriličkog polja, odnosno ranije (prije uzdužnog lomljenja ploče radi preoblikovanja u stepenicu) u njegovoj sredini, uklesan je veliki križ s konveksnim kracima, od kojeg se sačuvala lijeva strana. Oko njega su bili urezani još neki znakovi, o čemu kasnije.

Sadašnje dimenzije ploče su: visina 71, širina 37, debljina 14 cm; sačuvana visina antičkog natpisnog polja iznosi 40,5 cm, širina 21 cm; visina ćiriličkog natpisnog polja je 10, širina 18 cm. Širina ploče i natpisnih polja vjerojatno je bila dvostruko veća nego danas, a također je morala biti veća i njena visina.

Visina nejednakih slova u prvom redu ćiriličkog natpisa, koja su nešto slabije urezana, je 2,8, u drugom 2 cm, dok je visina slova u prvom redu latiničkog natpisa 7,5, u drugom 6,5, u trećem 6,1 u četvrtom 4,8 cm. Od jednog slova u petom redu sačuvao se samo neznatni ostatak. Slova ovog natpisa su dobro klesana i malo izdužena, ali još uvijek dosta lijepa, pa bi ga mogli datirati u drugo stoljeće, na što bi ukazivali i mali trokraki znakovi interpunkcije u prvom i drugom redu, te nepostojanje ligatura.

Od rimskog natpisa sačuvalo se slijedeće (sl. 1):

Q. NO *Q(uintus). NO[NIVS?]*
 T. F. NA *T(iti). F(ilius). NA[TIONE]*
 LIBVR *LIBVR[NVS .AN]*
 NOR *NOR(um) [.....]*
[H(ic). S(itus). E(st)?]

Gentilicij Nonius, za kakovu smo se dopunu u prvom redu odlučili, susreće se u nekoliko slučajeva u Panoniji i Dalmaciji, a čest je u sjevernoj Italiji i sjevernoj Africi.² Novije nalaze tog gentilicija iz Dalmacije navode u jednom svom radu Ana i Jaro Šašel.³ – U drugom retku NA bi moglo biti početak od NATIONE, što bi s LIBVR na početku trećeg reda dalo NATIONE LIBVRNVS. Za ovakovo rješenje imamo sličan primjer iz Lubenheima u Njemačkoj – NATIONE PANNONIVS, i drugdje.⁴ Druga rješenja, na pr. neki cognomen koji počinje sa NA, su u Panoniji rijetka.⁵

NOR u četvrtom redu moglo bi biti završetak kratice ANNOR (*annorum*), no podatak o godinama starosti nije se sačuvao. Neznatni ostatak jednog slova u petom redu mogao bi se odnositi na uobičajenu formulu H. S. E. Ovdje se vjerojatno radilo o doseljenom potomku nekog romaniziranog stanovnika Liburnije, Tita Nonija, koji je građansko pravo mogao dobiti još u prvom stoljeću. Ovo bi bio drugi poznati slučaj naseljavanja Liburna u našim krajevima poslije natpisa Fidiklanija Fresijana, mladića rodom iz Zadra, čiji se nadgrobni spomenik, nađen početkom ovog stoljeća u Bijelom Brdu kod Osijeka, sada nalazi u Muzeju Slavonije.⁶ Napominjemo da su i Jadera-Zadar, i Mursa-Osijek, pripadali istom tribusu Sergia, no da li je to igralo kakovu ulogu u tom slučaju, nije sigurno.⁷

Nismo mogli mnogo izvući – niti je to potpuno sigurno – iz tog slabo sačuvanog natpisa, osim novog podatka o vezama antičke Panonije s Jadranom. Postavlja se pak problem, gdje se nalazio taj spomenik, kada je bio u svojoj prvobitnoj funkciji, odnosno odakle je donesen u Tvrđu. Mogli bi pretpostaviti, da se nalazio na dijelu mursijske nekropole između Donjega grada i Tvrđe, uz cestu Poetovio–Mursa, odnosno zapadno od Murse.⁸ Nakon rušenja rimske Murse za Atilinog pohoda 441. g. počeli su se razvlačiti njeni ostaci i spomenici za gradnju novih srednjovjekovnih naselja i utvrda u blizini, od kojih je najbliže bilo na mjestu današnje Tvrđe, koje je dobilo ime Osijek, i postalo jezgro današnjeg grada. O dovlačenju rimskih spomenika s ruševina Murse u Tvrđu još u tursko doba imamo podatke kod Pigafete.⁹ To se odvlačenje nastavilo i kasnije, u austrijsko doba, pa je nedavno, također u Tvrđi, kod rušenja jedne stare zgrade iz 18. st., nađen dio jednog rimskog žrtvenika, očito dovučen s terena Murse, odnosno Donjega grada.¹⁰

Kasniju sudbinu tog spomenika otkriva nam ostatak ćiriličkog natpisa iznad latiničkog, koji međutim postavlja niz problema.¹¹ Ovaj se natpis sada sastoji od svega dvije riječi pisane ćirilicom u dva reda i dvije kratice grčkim pismom, više urezane nego uklesane, s lijeve strane plitko udubljenog križa, od kojeg se sačuvala samo ta strana. Natpis se vjerojatno produžavao i na desnoj, nesačuvanoj strani, gdje su među krakovima križa morale biti simetrično raspoređene i druge dvije

kratice grčkim pismom. Osim toga sasvim gore desno vidi se donji dio slova A, a u lijevom donjem uglu možda je uklesano veliko ćirilsko G, možda kratica za GOSPODIN.

Znakovi u krakovima križa, zajedno s onima koje nedostaju, bili su uobičajene kratice za simboličnu formulu *I(esus) HR(istos) NI/KA-Isus Krist Pobjednik*, pri čemu je sačuvano NI lijevo dolje dano u ligaturi.¹²

Sačuvani ćirilski natpis u transkripciji glasi:

PRESTVLŠI
MONA

Problemi koje nam postavlja taj natpis su teški i složeni. Prije svega postavlja se pitanje jezika i pisma, kao i restitucije natpisa, zatim doba kada je taj natpis urezan, odnosno kada je raniji rimski spomenik ponovno upotrijebljen kao nadgrobni spomenik, nadalje pitanje mjesta gdje je bio ponovno upotrijebljen, i za koga je taj put bio upotrijebljen, te kako i kada je dospio u današnju franjevačku crkvu.

Analizom slova vidimo da su slova P, R, L, Š, G, M, O uglavnom standardnih oblika, i da se vuku kroz sve faze razvoja ćirilice sve do danas.¹³ Donekle se izdvajaju znakovi za E, S, V i N, koje u sličnom obliku nalazimo već na najstarijem sačuvanom ćiriličkom spomeniku uopće, Samuilovom natpisu u čast roditelja iz godine 993. sa Prespanskog jezera,¹⁴ dok se potpuno razlikuju znakovi A i T. Prvi od njih nalazimo već na spomenutom Samuilovom natpisu, a zatim dolazi na pr. na natpisu 15. st. iz Pazalja kod Rudog.¹⁵ Na ovom natpisu nalazimo i analogije za naša slova P, E, S, L, Š, M, O, a isto tako i za T. Isti znak za A i T nalazimo i u nadgrobnom natpisu monahinje Marte 1572. godine iz Ošanića kod Stolca.¹⁶

Ovi arhaični znakovi za E, A i T vuku se međutim i kasnije, do u 19. st.,¹⁷ pa nam ne mogu biti mjerodavni za rano datiranje ovog natpisa. Za kasniji datum ukazivao bi i prijelaz nekadašnjega jata u E u PRESTVLŠI.¹⁸

I sam oblik PRESTVLŠI na našem natpisu zadaje teškoća, jer bi tu očekivali PRESTAVIŠI [SE], ili još bolje PRESTAVI SE (tj. umrije), pa se tu možda radi o grešci pisara.¹⁹

Analogije PRESTAVI SE su vrlo rijetke, i obično su povezane s izrazima RABA BOŽIJA, RAB BOŽI.²⁰ Dok su raniji natpisi iz Bosne (13. ili 14. st.) sa jatom, to noviji, kao na pr. iz Starog Slankamena, imaju E.²¹ I u ovom slučaju spominje se RABA BOŽIA. – Monasi odnosno monahinje, se također vrlo rijetko spominju.²² Kako nedostaje desna polovina natpisa, a možda i gornji dio (ostatak od slova A iznad križa možda je dio druge grčke simbolične formule – alfa i omega) ne možemo se upuštati u nagađanja o tekstu nekadašnjeg natpisa, koji je mogao imati još koji izraz i ime monaha.

Iz okolnosti nalaza (stepenica u franjevačkoj crkvi, građenoj od 1709. do 1732. obliku slova, prelasku jata u E itd.) mogli bi zaključiti da je taj spomenik bio u sekundarnoj upotrebi vjerojatno tokom 17. st. u nekom danas nepoznatom manjem pravoslavnom groblju u okolici tadašnjeg turskog Osijeka (današnje Tvrđe), kamo je odvučen negdje iz okolice Donjega grada, odnosno ruševina rimske Murse.²³ – Prilikom gradnje spomenute crkve korišteni su i razni stariji kameni spomenici, pa tako i ovaj s tada vjerojatno već napuštenog starijeg groblja. Primjer za to imamo i kod stare gornjogradske župne crkve, građene također polovicom 18. st., srušene krajem 19. st., u čijim su temeljima nađeni brojni rimski figuralni i natpisni kameni spomenici.²⁴

Tako nam ovaj dvostruki (zapravo trostruki ako uračunamo i grčka slova) natpis daje iako vrlo fragmentarno, nove podatke kako za rimsku Mursu, tako i početke novog Osijeka koji su postali mogući njegovim oslobođenjem od Turaka prije ravno 300 godina.

¹ Zahvaljujem se tadašnjem gvardijanu Franjevačkog samostana u Osijeku, o. Andriji Matiću, na obavijesti o nalazu i dozvoli za publiciranje. Spomenuti kamen s natpisom nalazi se još uvijek u Franjevačkom samostanu.

² L. Barkóczy, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *Acta arch. Acad. Scien. Hung.* 16, 1964, 302.

³ *ILJug* 690 (Salona), 845 (Burnum).

⁴ M. P. Katancsich, *Istri adcolarum geographia vetus* 1 (Buda 1826) 387, br. CXXIV; ispor. i *ILS* 1, natpisi iz Rima, na pr. br. 2195-NAT, NORICVS, br. 2003-NAT. RAETVS, br. 2210-NAT. BOIVS itd.

⁵ L. Barkóczy (bilj. 2) 319.

⁶ J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *Vj. Hrv. arh. dr.* 4, 1899/1900, 187-189.

⁷ Za Zadar npr. J. J. Wilkes, *Dalmatia* (Cambridge, Mass. 1969) 207; za Mursu J. Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, *Vj. Hrv. arh. dr.* 4, 1899/1900, 24.

⁸ D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Osijek 1978) 145.

⁹ Po D. Pinterović, Prilog topografiji Murse, *Osječ. zbor.* 5, 1956, 55.

¹⁰ Neobj.

¹¹ Na ovom mjestu dužan sam zahvaliti se akademiku Marku Vegu na ljubaznim sugestijama u vezi s čitanjem i problemima oko ovog natpisa.

¹² Na pr. iz Starog Slankamena - P. Momić, Nadgrobnni spomenici kod srpske pravoslavne crkve sv. Nikole u Starom Slankamenu, *Zbor. zašt. spom. kult.* 24, 1974, 73.

¹³ Iscrpno o razvoju ćirilice vidi S. Vukomanović, E. Hercigonja, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 3 (1984) 333-342; tu navedena *Istorija*

srpske ćirilice od P. Đorđića, nažalost mi, kao ni drugi važniji radovi, nije pristupačna.

¹⁴ *Ib.*, 334.

¹⁵ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* 4 (Sarajevo 1970) 20-21, br. 215.

¹⁶ *Ib.*, 2 (1964) 14-15, br. 57.

¹⁷ Na pr. Č. Truhelka, *Gl. Zem. muz.* 1, 1889, 80; vidi i tabele str. 67, 71 i 79.

¹⁸ U starocrkvenoslavenskom bilo je tu jat, ispor. J. Hamm, *Pregled gramatike starocrkvenoslavenskog jezika s hrestomatijom i riječnikom* 2 (Zagreb 1947) 114.

¹⁹ *Ib.*

²⁰ M. Vego (bilj. 16) 10-11, br. 53 - Vidošćak kod Stoca, 1231. godine; isti, isto 3 (1964), 10-11, br. 128 - Police kod Trebinja, 1241. godine; *ib.* 14-15, br. 133 - Arandelovo kod Trebinja, prva polovica 13. st.

²¹ Za natpise iz Bosne vidi bilj. 20; za natpise iz Starog Slankamena, datirane u drugu polovicu 17. i početak 18. st. vidi bilj. 12.

²² M. Vego (bilj. 16) - Ošanići 1572. godine; monasi nisu dosad bili poznati u Osijeku, iako je jedan drveni manastir, spaljen 1688. godine, bio u tursko doba u Antinu blizu Osijeka, vidi J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti* (Osijek 1910) 329.

²³ J. Bösendorfer (bilj. 22) 325 - primjer katoličkog groblja u tursko doba.

²⁴ J. Brunšmid (bilj. 7) 31, 36, 38-39; J. Bösendorfer (bilj. 22) 397 - po njemu je ova crkva sagrađena 1732., a proširena 1736. godine; podatak kot I. Mažurana, Najstariji zapisnik općine Osijek-Tvrđa od 1705. do 1746. godine (Osijek 1965) 30, o crkvi sagrađenoj 1699. godine u Gornjoj varoši, odnosi se vjerojatno na još stariju crkvu na tom mjestu.

INTERESSANTE DOPPELINSCHRIFT AUS OSIJEK

Zusammenfassung

Vor ein paar Jahren, während der Restaurierung des Interieurs des Franziskanerkirche des Hl. Kreuzes in der Tvrđja (Festung) in Osijek, die zwischen 1709 und 1732 erbaut worden ist, wurde festgestellt, daß sich an der unteren Seite einer Altarstufe (Abb. 1) zwei Inschriften befinden, eine ältere - römische, aus dem 2. Jh. und eine jüngere - kyrillische vom Ende des 17. Jh. Dank des damaligen Guaridans des Franziskanerklosters P. Andrija Matić konnten die erwähnten Funde untersucht und fotografiert werden.¹

Von der römischen Inschrift – einer Grabmal-Stele – blieb die obere linke Ecke mit doppelter Profilierung und den Anfängen von vier Reihen übrig, während der obere Teil, verziert durch eine figurale Darstellung, später abgemeißelt wurde und in ihn ein von symbolischen griechischen Buchstaben und zwei Wörtern in kyrillischer Schrift aus dem 17. Jh. umgebenes Kreuz eingemeißelt wurde. Die römische Inschrift besagt uns, daß der Liburnius Quintus Nonius im 2. Jh. in Mursa weilte,²⁻⁷ während die kyrillische zu kurz ist, als daß daraus genauere Folgerungen zu ziehen wären, außer der, daß die ältere Inschrift,¹¹⁻²² die sich einmal wahrscheinlich in der mursischen Nekropole zwischen der heutigen Tvrdja (dem mittelalterlichen und türkischen Osijek) und der Unterstadt (dem römischen Mursa) befand,⁸⁻¹⁰ ungefähr im 17. Jh. zur Zeit der Türkenherrschaft sekundär für eine Inschrift auf dem Grabmal eines orthodoxen Mönches in einem kleineren orthodoxen Friedhof in der Nähe des türkischen Osijeks diente,²³⁻²⁴ um dann nach der Befreiung von den Türken im Jahre 1687 als Spolia in der schon erwähnten Franziskanerkirche verwendet zu werden.

Übersetzt von Anton Jeger